

Nadzeya Kakhnovich

University of Warsaw (Poland)
e-mail: n.kakhnovich@uw.edu.pl
<https://orcid.org/0009-0006-4832-1956>

Старобеларуская цнота на фоне польскай мовы XVI–XVII стст.

Old Belarusian Concept cnota on the Background of Polish Language of the 16th–17th Centuries

Starobiałoruska cnota na tle języka polskiego XVI–XVII wieku

Abstract

The article analyses the Old Belarusian concept *цнота* ('virtue') in comparison with the Polish *cnota* of the 16th century. The aim of the study is to identify the specific features of understanding this value in the Old Belarusian cultural tradition and to determine to what extent it corresponds to the characteristics of the Polish concept. The research is based on the theoretical principles of the Lublin School of Cognitive Ethnolinguistics, particularly the method of cognitive definition. The material includes 147 contexts of the lexeme *цнота* found in Old Belarusian texts from the 16th–17th centuries, as well as data from historical dictionaries of the Belarusian language. The results show that *цнота* was perceived in the Old Belarusian as a divinely inspired moral quality associated with faith, wisdom, humility, and good deeds – an ideal requiring effort and serving as an example to others. The reconstructed value profile is largely typical of medieval Europe and closely resembles the representation of the Polish lexeme *cnota* in the texts of the same period. However, the Polish term is characterised by much higher frequency, a greater degree of conceptualisation, and semantic differentiation. Unlike its Polish counterpart, the Old Belarusian *цнота* almost never expresses the meaning of 'female sexual purity', which probably became established later.

Keywords: Old Belarusian language, Polish language, value names, virtue

Abstrakt

W artykule analizowany jest starobiałoruski koncept *цнота* w porównaniu z polskim *cnota* z XVI wieku. Celem badania jest ukazanie specyfiki rozumienia tej wartości w starobiałoruskiej

tradycji kulturowej oraz określenie, w jakim stopniu jest ona tożsama z polskim pojęciem. Podstawę teoretyczną stanowią założenia Lubelskiej szkoły etnolingwistyki kognitywnej, w szczególności metoda definicji kognitywnej. Materiał badawczy obejmuje 147 kontekstów użycia leksemu *цнота* w starobiałoruskich tekstach z XVI–XVII wieku oraz dane historycznych słowników języka białoruskiego. Wyniki pokazują, że *цнота* w języku starobiałoruskim była pojmowana jako moralna jakość boskiego pochodzenia, związana z wiarą, mądrością, pokorą i dobrymi uczynkami, wymagająca wysiłku i stanowiąca przykład dla innych. Obraz tej wartości jest zasadniczo typowy dla średniowiecznej Europy i bliski reprezentacji polskiego leksemu *cnota* w tekstach z tego samego okresu. Polski wyraz charakteryzuje się jednak znacznie wyższą frekwencją, większym stopniem konceptualizacji i zróżnicowaniem semantycznym. W przeciwieństwie do polskiego *cnota*, starobiałoruska *цнота* prawie nie realizuje znaczenia ‘kobiecej czystości seksualnej’, które prawdopodobnie utrwaliło się dopiero w późniejszym okresie.

Słowa kluczowe: język starobiałoruski, język polski, nazwy wartości, *cnota*

Анатацыя

У артыкуле аналізуецца старабеларускі канцэпт *цнота* ў параўнанні з польскім *cnota* XVI ст. Мэта даследавання — выявіць асаблівасці разумення гэтай каштоўнасці ў старабеларускай культурнай традыцыі і вызначыць, наколькі яно супадае з характарыстыкамі польскага паняцця. Тэарэтычнай асновай даследавання сталі прынцыпы Люблінскай школы кагнітыўнай этналінгвістыкі, у прыватнасці метады кагнітыўнай дэфініцыі. Матэрыялам паслужылі 147 кантэкстаў ужывання лексемы *цнота* ў старабеларускіх тэкстах XVI–XVII стст. і даныя гістарычных слоўнікаў беларускай мовы. Вынікі паказалі, што *цнота* ўспрымалася як боскага паходжання маральная якасць, звязаная з верай, мудрасцю, пакарай і добрымі ўчынкамі, якая патрабуе намагання і служыць прыкладам для іншых. Вобраз каштоўнасці ў цэлым тыповы для еўрапейскага Сярэднявечча і максімальна набліжаны да рэпрэзентацыі польскай лексемы *cnota* ў тэкстах адпаведнага перыяду. Пры гэтым апошня адрозняецца істотна вышэйшай частотнасцю, большай ступенню канцэптуалізацыі і дыферэнцыяванасці. У адрозненні ад польскага слова, старабеларуская *цнота* амаль не рэалізуе значэння ‘жаночая сэксуальная чысціня’; за гэтым словам яно, хутчэй за ўсё, замацуецца ў больш позні перыяд.

Ключавыя словы: старабеларуская мова, польская мова, назвы каштоўнасцей, *цнота*

Слова *цнота* (анг. *virtue*, фр. *vertu*, ням. *Tugend*, рус. *добродетель*) у сучаснай беларускай мове мае два асноўныя значэнні: 1. ‘маральная чысціня; строгасць у маральных адносінах’ (TSBM); ‘чысціня маральных адносін’ (TSBLM) і 2. ‘дзявочая нявіннасць’ (TSBLM, TSBM). Артыкул *цнота* знойдзем у слоўніку іншамовных слоў, з пазнакай *польск.* і дэфініцыяй ‘маральная чысціня; сціпласць у маральных адносінах’ (Булука, 2005). Паводле Аляксандра Булука, слова *цнота* трапляе з польскай у старабеларускую (мы выкарыстоўваем гэты

тэрмін выключна для адлюстравання пераемнасці; альтэрнатыўныя назвы: руская мова Вялікага княства Літоўскага, усходнеславянская мова ВКЛ, стараўкраінская мова, *простая мова* і інш.) у канцы XV ст.; запазычанымі з польскай з’яўляюцца таксама аднакаранёвыя *цныый, зацныый, безецныый* (Буўка, 1980, s. 133–134).

Паміж даследчыкамі пануе згода адносна этымалогіі лексемы. Яшчэ Аляксандар Брукнэр звязваў назоўнік *cnota* (а таксама аднакаранёвыя *zacsny, bezecny, bezecność, snotliwy*) з прыметнікам *сны*, якія ўзводзіў да форм *czstny, *czstnota, а іх, у сваю чаргу, да праславянскіх *czistīn- і *czist’ ‘cześć’ (SEBr, s. 66). Слоўнікі Францішка Слаўскага і Вєслава Борыся таксама сведчаць пра тое, што *cnota* – абстрактны назоўнік ад *сны*, і звязваюць абедзве лексемы з прасл. *сьстьнь, *сьсть (SEBoг, s. 86–87; SESł, I, s. 107). У *Праславянскім слоўніку* рэканструюецца яшчэ старажытнейшая форма *сьт-ть (ад дзеяслова *сьіsti, што, магчыма, узыходзіць да іе. k*ī-t-ti-, якому адпавядаюць стараіндыйскі і авестыйскі дзеясловы з семантыкай ‘мысльць, разумець’) (SPsł, 2, s. 316–317).

Сувязь паміж паняццямі *cześć* і *cnota* некаторы час была дастаткова адчувальнай, напр., значэнні лексемы *cnota* ў *Старапольскім слоўніку*: 1. ‘zasność, snotliwość, morum honestas’, 2. ‘jakaś zaleta etyczna, variae virtutes’, 3. ‘moc, virtus, potestas’, 4. ‘cześć, honor’ (SSłp, 1, s. 315–316). Але ўжо *Слоўнік польскай мовы XVI ст.* у артыкуле CNOTA падае асноўнае значэнне ‘zasność, prawość, szlachetność, dodatnie cechy moralne’ і ў якасці варыянтаў асноўнага значэння згадвае: а. ‘cnoty chrześcijańskie’, б. ‘przymioty przypisywane Bogu’, с. ‘talent, zdolności artystyczne, wiedza’, д. ‘niewinność, czystość’ (SPXVI, 3, s. 537–545) – сярод іх найбольш ужывальнымі будуць а і д. (SPXVI, 3, s. 537–545).

Хутчэй за ўсё, у старабеларускую мову лексема *cnota* запазычваецца ў гэтым сваім значэнні: ‘станоўчыя маральныя якасці, шляхетнасць, правільнасць’. Аўтары *Гістарычнага слоўніка беларускай мовы* перакладаюць адпаведную адзінку сучасным ‘цнота’ (HSBM, 36, s. 245). У дадзеным артыкуле мы хацелі б разабрацца ў асаблівасцях старабеларускага канцэпту і адказаць на пытанне, ці адрознівалася ўжыванне лексемы *цнота* ад ужывання польскага слова *cnota* адпаведнага перыяду.

У дадзеным артыкуле мы абапіраемся на тэарэтычныя і метадалагічныя прынцыпы Люблінскай школы кагнітыўнай этналінгвістыкі (Niebrzegowska-Bartmińska, 2020). Мы прымаем, што ў мове захоўваецца пэўная інтэрпрэтацыя рэчаіснасці, сукупнасць суджэнняў аб якой складае моўную карціну свету (Bartmiński, 1990, s. 110). Асноўнымі адзінкамі моўнай карціны свету з’яўляюцца моўныя канцэпты (стэрэатыпы), якія ўяўляюць сабой калектыўнае ўспрыманне людзей, рэчаў і здарэнняў (Bartmiński, 2006, s. 20) і, як правіла, рэпрэзентуюцца той ці іншай лексмай (Gryshkova, 2014, s. 45). Эфектыўным спосабам апісання моўных канцэптаў з’яўляецца кагнітыўная дэфініцыя, якая прадугледжвае максімальна поўную рэканструкцыю характарыстык даследаванага прадмета, замацаваных у моўнай сістэме супольнасці, на аснове даных рознага тыпу

(як правіла, слоўнікаў, анкет і тэкстаў розных жанраў) (Bartmiński, 1988). Апісанне семантычных залежнасцяў і, затым, сінтэтычная дэфініцыя лексемы прадстаўляюцца структурна ў адпаведнасці з семантычнымі блокамі (фасетами), да якіх належаць:

- універсальныя семантычныя катэгорыі (напр., сінанімія, гіпер- і гіпанімія);
- катэгорыі, уведзеныя ў актыўны ўжытак люблінскімі навукоўцамі з часоў стварэння *Слоўніка народных стэрэатыпаў і сімвалаў* (напр., калекцыі: „з якімі іншымі прадметамі прадмет апісання выступае разам у адным месцы і часе на падставе выканання нейкай агульнай функцыі” (SSSL, 1996, s. 16, пераклад наш – Н.К.),
- катэгорыі, якія вылучаюцца даследчыкам у адпаведнасці са спецыфікай той ці іншай лексічнай групы (напр., для назваў каштоўнасцяў актуальнымі могуць быць такія фасеты, як суб’ект каштоўнасці, спосабы яе праяўлення і г.д.) (напр., гл. Grzeszczak, 2017, s. 125–133).

Назвы каштоўнасцей складаюць асноўны прадмет даследаванняў люблінскай этналінгвістыкі апошніх дзесяцігоддзяў, пра гэта сведчыць, напрыклад, дыскусійны праект EUROJOS і распрацаваны ім *Аксіялагічны лексікон славян і іх суседзяў* (LASiS). Уяўляецца, што выпрацаваны ў межах праекта падыход да даследавання назваў каштоўнасцей у сучасных мовах можа быць паспяхова выкарыстаны і для апісання канцэптаў аддаленых у часе культур (напр, гл. Korus, 2017, s. 47–48). Асноўныя мадыфікацыі ў метадалогіі мусілі б тычыцца матэрыялу: немагчыма правядзенне анкетавання; абмежавана колькасць слоўнікаў; у выбары тэкстаў належыць арыентавацца не толькі на стандартныя і клішаваныя, але і на мастацкія, аўтарскія – тым больш, што колькасць старабеларускіх помнікаў вельмі невялікая ў цэлым. Па гэтай жа прычыне належыць браць пад увагу не толькі непасрэдную назву каштоўнасці, але і вытворныя ад яе (напр., прыметнік *цнотливый*).

Апроч згаданага раней *Гістарычнага слоўніка беларускай мовы*, даступным тыпам даных даследаванага перыяду з’яўляюцца непасрэдна тэксты розных жанраў, створаныя ў ВКЛ. У *Картатэцы Гістарычнага слоўніка беларускай мовы* (Kartatëka) знаходзім 146 кантэкстаў ужывання лексемы *цнота*, што мусіць сведчыць пра дастатковую значнасць паняцця ў тагачаснай культуры (для параўнання: *честь* – больш за 430 кантэкстаў, *учтливость* – 116, *почтливость* – 106, *повага* – 75). Мы дапоўнілі гэты матэрыял яшчэ адным прыкладам, знойдзеным намі ў *Лексісе* Лаўрэнція Зізанія (Kartatëka, Зіз., 1596), такім чынам, асноўны корпус даследаванага матэрыялу складае 147 кантэкстаў ужывання лексемы *цнота*. Па меры неабходнасці мы будзем дапаўняць яго прыкладамі словаўжывання дэрыватаў лексемы (іх лексічнае акружэнне шмат у чым падобнае да лексічнага акружэння іх дэрывацыйнай базы, хоць яго падрабязны агляд патрабаваў бы асобнага артыкула).

Табліца 1. Размеркаванне кантэкстаў ужывання лексемы *цнота* паводле крыніц.

№	Рэлігійная літаратура			Свецкая літаратура		
	Крыніцы	Кольк. кант.	Даты	Крыніцы	Кольк. кант.	Даты
1	Апакр.	1	1598	АВК	3	1577 1629 1663
2	Бер.саб.	3	1597	АЗР	1	1507
3	Біблія	4	пач. XVII ст.	Алекс.	3	пач. XVII ст.
4	Валх.	4	к. XV ст.	Арх.зб.	1	1601
5	Варл.	22	1637	Атыла	1	1580
6	Выкл.	1	сяр. XVII ст.	Бельск.	2	пач. XVII ст.
7	Дыяр.	3	1638–1648	Бых.	1	к. XVI – пач. XVII ст.
8	Ев. Кал.	13	1616	Бяр.	3	1653
9	Жыц. св.	1	сяр. XVII ст.	ГЮМ	1	1626
10	Зб. 107	4	сяр. XVII ст.	Еўл.	1	пач. XVII ст.
11	Зб. 255	3	сяр. XVII ст.	Зіз.	1	1596
12	Зб. 259	2	сяр. XVII ст.	КВС	1	1552
13	Зб. 261	13	пач. XVII ст.	КПД	1	1551
14	Зб. 752	2	2 пал. XVII ст.	Рач.	2	~1580
15	Зб. вып.	1	1722	Ст. 1588	2	1588
16	Лям.	1	1620	Стрыйк.	3	пач. XVII ст.
17	Мак.	1	пач. XVII ст.	Троя	1	пач. XVI ст.
18	Наб. тур.	1	к. XVI ст.	Хран.	1	XVII ст.
19	Пыг.	1	1603	Хр. польск.	2	пач. XVII ст.
20	Скар., Руф	1	XVI ст.			
21	Скар., Ж.	1	XVI ст.			
22	Скар., П.б.	1	XVI ст.			
23	Смагр., Каз.	31	1620			
24	Ст. бр.	1	1651			
	Разам:	116		Разам:	31	

Як можна ўбачыць у Табл. 1, храналагічна ніжэйшая мяжа ўжывання слова *цнота* ў старабеларускай мове сапраўды прыпадае на канец XV ст., а менавіта на апакрыфічную *Аповесць аб трох каралях-валхвах*, перакладзеную ў сярэднявеччы на шматлікія мовы з лацінскай (Chaustowicz, 2024, s. 379). Калі казаць пра верхнюю мяжу, толькі адно словаўжыванне зарэгістравана для XVIII ст., гаворка пра *Збор выпадкаў кароткі і духоўным асобам патрэбны*, выдадзены ў Супраслі ў 1722 г. Даты асноўнага корпуса супадаюць з перыядам росквіту старабеларускай пісьменнасці ў XVI – першай палове XVII ст.

У абсалютных лічбах колькасць кантэкстаў у рэлігійнай літаратуры амаль у 4 разы большая, чым у свецкай. Аднак мы можам адзначыць, што вялікая частка словаўжыванняў прыпадае на адны і тыя ж крыніцы. А калі мы возьмем пад увагу колькасць крыніц, у якіх лексема выступае, то прапоруцыя 24 да 19 на карысць рэлігійных тэкстаў дазваляе казаць пра *цноту* не толькі як пра багаслоўскі тэрмін, але і як пра паўнаватасную адзінку агульнай мовы.

Заканамерна лексема *цнота* найбольш распаўсюджана ў творах дыдактычнага зместу (жыцці, павучанні, прадмоўі і пасляслоўі да Бібліі). Дастаткова часта сустракаецца яна ў палемічнай літаратуры, якой таксама ўласціва павышаная рэфлексія над пытаннямі маралі (у т.л. *Казанні на чэснае пахаванне Лявонція Карповіча* Мялеція Сматрыцкага, *Апісанні і абароне сабору Берасцейскага* Пятра Скаргі і інш.). Тэрмін актыўна выкарыстоўваўся ў дзелавым пісьменстве (Статут ВКЛ 1588 і інш.). Знаходзім яго ў летапісах і хроніках (у т.л. Мацея Стрыйкоўскага, Марціна Бельскага). Урэшце, сустракаем яго і ў мастацкай літаратуры, часцей за ўсё перакладной (*Александрыя*, *Аповесць аб Троі* і г.д.) Усё гэта сведчыць аб актуальнасці даследаванага канцэпту як для старабеларускай культуры, так і для эпохі ў цэлым.

Дэрываты. Паводле *Гістарычнага слоўніка беларускай мовы*, дэрыватамі ад назоўніка *цнота* з'яўляюцца прыметнік *цнотливый*, прыслоўе *цнотливе*, назоўнік *цнотливець*, а таксама амаль сіметрычны шэраг для называння адмоўных якасцей: *нецнота*, *нецнотливый*, *нецнотливе*, *нецнотливость* (HSBM 36, s. 243–245; HSBM 20, s. 366–377). Цікава, што слова *нецнота* апроч асноўнага значэння 'невываскароднасць, мярзота', якое можа быць антонімам для *цноты*, мела другое значэнне 'нягоднік' і магло называць асобу: яго милость... потварцою и нецнотою мене звалъ (Kartatëka, АВК, XXII, 162, 1555–1565); Неблагоразумный: Нецнота, нечинячий досит⁵ своей повинности, злосник, невдачный (Kartatëka, Бяр., 90). У сучаснай літаратурнай беларускай мове згаданае слова разам з вытворнымі не захавалася, аднак у дыялектах знаходзім *няцноцце* з падобным ацэначным значэннем (напр., у папроку маці да сына: "Ай-ай-ай, якое ты няцноцце!")¹.

Гіперонімы і гіпонімы. У наяўным матэрыяле літаральна два назоўнікі, якія можна лічыць гіперонімамі лексемы *цнота* – *речь* і *примѣта*: показѣть теды значне Хѣ Гдѣ приповѣстью сею, ижъ справедливость и вшелкаа цнота сама въ собѣ есть речь и добраа и славнаа, и людѣй тыхъ которыи са въ ней кохають, близко Бгѣ поставлаеть... (Kartatëka, Ев. Кал., I, 36); вси тыи выцѣ гворогльфице описаныи примѣты, а рачей цноты, въ собѣ оказалесь и оказѣшь мѣжествеѣне (Kartatëka, Мак.; прадм.; л. 56).

Што тычыцца гіпонімаў, маем словазлучэнні, утвораныя па адной мадэлі і характэрныя таксама для іншых еўрапейскіх моў, такія як *цнота чѣстости*,

¹ Зафіксавана аўтарам у гаворках вёскі Чарневічы (Глыбоцкі р-н, Віцебская вобл.) ад інфарманта 1953 г. нар.

цнота терпѣніа (Жыц. св., 1б), цнот(а) нальмужны (Kartatėka, Ст. бр., 6), ёсьць згадкі пра млць, покорѹ (Kartatėka, Зб. 261, 1006), цноту справедливости (Kartatėka, Арх. зб., II, 19, 1601). У *Дыярыушы* Афанасія Філіповіча знойдзем старабеларускі пераклад кардынальных цнот: цноты головныи чтыри тыи сут *ростропност*, *мърност*, *справедливост* и *мужество* (Kartatėka, Дыярыуш, 1736). Як адна з цнот магла трактавацца вера: и в^с вѣрь до Б҃га, и в^с иншихъ цнотах велце знаменитого (Kartatėka, Варл. 136). У Мацея Стрыйкоўскага знаходзім выражэнні вѣри цноты / побожноти цноты, а ў *Казанні* Мялеція Сматрыцкага згадваюцца яшчэ і “свецкія” цноты: хоть посполитымъ цнотамъ в немъ присмотрѣвалъса, продкѹючимъ его в нихъ перед всѣми и напобожнѣйшими знайдоваль (Kartatėka, Сматр., Каз., 37).

Сінонімы. Амаль няма прыкладаў кантэкстуальных сінонімаў слова *цнота*. На нашу думку, у адзінкавым выпадку можна казаць пра *чистост*: то пошло з чистости сердѣца нашего, або з цноты (Kartatėka, Алекс. 16).

Аднак лексема *цнота* ўжываецца ў складзе некалькіх артыкулаў першых старабеларускіх слоўнікаў. *Лексіс* Лаўрэнція Зізання дае слова *цнота* ў якасці дэфініцыі да царкоўнаславянскага *добродѣтел* (Kartatėka, Зіз., 1596). І ў *Лексіконе* Памвы Бярынды знаходзім: *Добродѣтел*: цнота, та́кже мо́ц (Kartatėka, Бяр., 34), а таксама: Сватба: Цнота, сватобливост, добротъ, слюбъ иноческій (Kartatėka, Бяр. 145). У апошняй частцы *Лексікона* даецца каментар для імені *Cava*: Ровнина, аб побожност^с, цнота, аб покладаючі... (Kartatėka, Бяр. 306). Такім чынам, да патэнцыйных сінонімаў аднясем *сватобливост*, *добротъ*, *побожност*. Безумоўна, іх магло быць больш, што пацвярджаецца данымі першых беларускіх слоўнікаў для лексем *цнотливый*: Бл҃гъ: добрый, цнотливый, мужной (Kartatėka, Бяр. 3), *Добродѣлнїе*: цнотливыи sprawy (Kartatėka, Зіз. 26, таксама Бяр. 34), *Исправленїе*: ...справа, справленье, зражѣнье, цнотливый а правоучиненый оучинокъ (Kartatėka, Бяр. 60), *Добродѣтелный*: цнотливый (Kartatėka, Зіз. 30), *Добродѣтелный*: цнотливый: цный, албо добрый, оучтивый: почесный, пенькный, вдачный, оужитечный, албо насный. Метаф: Зацный, славный, знаменитый, албо панскій, непосполитый (Kartatėka, Бяр. 34).

Цікава, што слова *цнота* не падаецца ў якасці азначэння да такіх царкоўнаславянскіх лексем, як *цѣломѹдрїе* або *честност*: у прыватнасці, жаночая сэксуальная нявіннасць у даследаваны перыяд гэтым словам актыўна не называлася, што пацвердзіцца таксама аналізам іншых крыніц. А вось сувязь паняццяў цноты і моцы, заўважная ў *Лексіконе* Бярынды, уяўляецца рэхам больш старажытнай семантычнай залежнасці.

Калекцыі. Дастаткова яснае ўяўленне аб сувязі цноты з іншымі каштоўнасцямі тагачаснай беларускай культуры можна атрымаць, даследуючы устойлівыя спалучэнні слоў са злучальнай сувяззю, або калекцыі. Найчасцей калекцыю з лексмай *цнота* ўтварае *вера* – як мінімум, у 9 кантэкстах, напр.: дознавши мног кром вѣри цноты (Kartatėka, Стрыйк. 628); ведля веры и цноты

(Kartatèka, КПД, 207, 1551); въ вѣрѣ до Бѣа, и въ иншихъ цнотахъ (Kartatèka, Варл., 136).

Уяўляецца, што тлумачэннем лацінскіх калек *sub fide et honore, sub honore et conscientia* з'яўляюцца формулы ў наступныхъ цытатахъ: а ведже и вядники ведля веры и цноты своее маюць то правдиве... поведети... (Kartatèka, КПД, 207, 1551); намнѣйшей шафунокъ того податку нигдѣ индей ся не чиниль, одно на властную потребу и оборону... под верою и цнотою своею (Kartatèka, АВК, III, 276, 1577 Брест). Такім чынам, сувязь цноты з паняццем гонару (*честь, почитивость*) магла захоўвацца.

Вяртаючыся да калекцый з іншымі назвамі каштоўнасцей, заканамерна сустракаем апроч веры *побожность* (Kartatèka, Лям. 4; Kartatèka, Сматр., Каз. 6; Kartatèka, Рач. 280, 346) і *набоженства* (Kartatèka, 36., 261, 157). У перакладзе *Евангелля вучыцельнага* Каліста на старабеларускую мову 1616 г. у некалькіх фрагментах знойдзем калекцыі з выразам *добрыя справы* – адлюстраванне найстаражытнейшых уяўленняў пра тое, што цнота неразрыўна звязана са справамі і ўчынкамі асобы (Buczynska-Garewicz, 1981, s. 12), напр.: Пыха вшелкое цнвтъ богатство и справы добрыи распорошѣтъ, внѣвечь оборочаеъ и затрачаеъ (Kartatèka, Ев. Кал., I, 26). Сюды ж можна аднесці *доброе заховање* (Kartatèka, Бых. лет. ПСРЛ, 490; Kartatèka, Ст. 1588. 134 в-с), а таксама адзінкавыя цноты і добрыхъ обычаевъ (Kartatèka, Скар., Ж, 46), наўкі цнот и дѣлностей рицерскихъ (Kartatèka, Стрыйк. 435).

Тры разы сустракаем спалучэнне *цнота и мудрость* (Kartatèka, Бібл. 83; Kartatèka, Бельск. 246; Kartatèka, Выкл. 36); сюды ж трэба аднесці выражэнне: мўдрый и розсўдный, и во всѣхъ цнотахъ значный (Kartatèka, Варл. 296). У перакладной *Аповесці аб трохъ каралях-валхвах* двойчы сустракаецца *цноты и дивы* (Kartatèka, Валх. XV в. 38 об.). Сярод адзінкавых, але характэрныхъ трэба згадаць такія назвы каштоўнасцей, як *дары духа светого* (Kartatèka, 36. 255, 12), *терпливости* (Kartatèka, Пыт., 31–32), *отплата* (Kartatèka, Бер. саб. л. 10 об.), *справедливость* (Kartatèka, Ев. Кал., I, 36) *чыстость* (Kartatèka, Атыла, 211), а таксама спалучэнні з некалькіх элементаў: цноты и покоры и доброты слава (Kartatèka, Валх. 56); въ покалнїи и слезахъ и во вшелкихъ цнотахъ (Kartatèka, Варл., 320); згаданыя вышэй *офѣры* и добрыя справы и цноты (Ев. Кал., I, 76); веру, цноту и охоту (Kartatèka, АВК, I, 178, 1629, Гродна); вѣри, цноты, статечности и тои вхоты вашои противко мене (Kartatèka, Хр. польск. 22).

Заўважым, што калекцыі з дэрыватам *цнотливый* у асноўным адпавядаюць іерархіі каштоўнасцей, якая вымалявалася вышэй: напр., тогды маем мы гѣдрь,... впекуна чоловека доброго ростропного цнотливого побожного... на таковые *именя* ўстановити (Kartatèka, Ст. 1588, 82.с); пры гэтым звяртае ўвагу выключна частае выкарыстанне ў лексічным акружэнні прыметніка *цнотливый* лексемы *добрый* (Kartatèka, 36. 259, 273; Kartatèka, Бібл. 594; Kartatèka, Хран., 2405, л. 3876; Kartatèka, Арх. ЮЗР., ч. VIII, т. 4, 30, 1555; Kartatèka, Ст. 1588, 126, н-с і інш.).

Антонімы. Адным з антонімаў да слова *цнота* з’яўляецца *нецнота*: *неровност ест пыха, ровност покора, покора ест жродлом цноты, пыха жродлом нецноты*: *нецнота* в люциперѹ, *цнота* в бѣѹ правдивом (Kartatėka, Дзярыгуш, 1736–174); а *предса похлѣбцы дворѹ римьского яким и тыи ест не нецнотой але цнотой* *неледакою* тое звали (Kartatėka, Апакр., л. 816). Антонімамі на *цноты* маглі б быць і такія лексемы, як *безецность, нечестие, неслава* і пад., аднак прамых пацверджанняў у тэкстах пакуль не знаходзім. У некалькіх крыніцах можам сустрэць такія кантэкстуальныя антонімы, як *пыха* (Kartatėka, Дзярыгуш, 164–164б; Kartatėka, Еўлаш. 139), *злосць* (Kartatėka, Варл., 122б; Kartatėka, Ев. Кал., I, 12б), *злие мысли* (Kartatėka, Еўлаш. 139); *злые нѣравы* (Kartatėka, Скар., Ж, 4б), *злой звычай* (Kartatėka, Варл., 172–172б). У некаторых тэкстах можна прасачыць апазіцыю цноты да паняцця граху, напр.: *Покора абовѣмъ всѣ грѣхи очищаець, а пыха всѣ цноты выгубляець* (Kartatėka, Ев. Кал., I, 6–6б). Мялецій Смарыцкі ўводзіць паняцце смерць Цноты, што азначае ‘адмову ад грахоў’, і супрацьстаўляе яго жыццю пачуццяў (смыслаў) і смерці Граху: *Якъ теды животомъ Смыслвѣ живець той, хто грѣхови живець, а оумираець справедливости: такъ смертю Цноты оумираець той, хто грѣхови оумираець, а живець справедливости [...] З сею Цноты смѣртю смѣрт Грѣха жадногѡ поровнана немаець, якъ з свѣтлостю темность* (Kartatėka, Смар., Каз., 22–23). У аналізе творчасці праваслаўных аўтараў Рэчы Паспалітай XVII ст., Аліцыя Новак паказвае гэты прыклад у шэрагу іншых і акрэслівае такі прыём як “аргумент пачуццяў” (*argument zmysłowy*) (гл. Nowak, 2015). Такім чынам, у глабальных катэгорыях сярэднявечнай карціны свету, цнота знаходзіцца побач з іншымі духоўнымі дабротамі, супрацьпастаўленымі таму, што дрэннае, цялеснае, пачуццёвае.

Калакацыі. Шмат распавесці пра старабеларускую цноту можа агляд устойлівых словазлучэнняў з падпарадкавальнай сувяззю, у склад якіх уваходзіць адпаведны выраз. Пачаць можна з тых, якія ўтрымліваюць найбольш базавыя дзеясловы *быти* і *мети*: *таких и болших цнотъ будѹчи* (Kartatėka, Бібл. 77); *была великое побожности и цноты* (Kartatėka, Рач. л. 280); *мнѡгѡи въ собѣ цноты маець* (Kartatėka, Ев. Кал., I, 7); *иные цноты мели* (Kartatėka, Бер. саб. л.55). Увогуле пераважаюць канструкцыі з дзеясловам *быць*, што адлюстроўваюць метафару аб цноце як нечым, што знаходзіцца ўнутры асобы: *бы во мнѣ вѣри и цноты ку тобѣ не было* (Kartatėka, Бібл. 90); *всѣ в немъ найдѹючіиса побожности цноты* (Kartatėka, Смар., Каз., 43).

Шматкроць сустрэнем даследаваную лексему разам з дзеясловамі *цвичити*, а таксама *поступовати* (і аднакаранёвымі *вступовати, доступити*) – усе гэтыя выражэнні ілюструюць агульнае для хрысціян уяўленне пра цноту як прадмет навучання, напр.: *тые которые сѧ цвичат в цнотах, ѿ единой до дрѹгой поступѹют* (Kartatėka, Зб. 261, 82); *закѡнникъ з малоѹ цноты до болшое вступѹет* (Kartatėka, Зб. 261, 82). Сюды ж аднясем калакацыю з дзеясловам *наследовати*: *вшелакѡихъ цнотъ наслѣдѹець* (Kartatėka, Ев. Кал., I, 2б), мѣсто цноты, злосці наслѣдуючи

(Kartatèka, Варл., 1226); а таксама спалучэнні *научение цнот* (Kartatèka, Скар., Ж, 46), *наука цнот* (Kartatèka, Стрыйк. 435), *приклад цнот* (Kartatèka, Руф 16 ст. 120; Kartatèka, Стрыйк. 435; Kartatèka, Бельск. 776; Kartatèka, Лям., 1620, стар. 4).

Цноты служаць прадметам навучання і пераймання, іх можна *оказати*: цноты вь собь оказалесь (Kartatèka, Мак.; прадм.; л. 56). Безумоўна, вышэйшая праява адданасці цнотам – *жители в цнотах, провадители живот цнот: зацный епископъ... провадилъ живот цнот* (Kartatèka, Зб. 107, 162); Чалавека, які дасягнуў поспеху ў гэтай сферы, можна ахарактарызаваць з дапамогай зваротаў: *во вьсѣх цнотах досконалый* (Kartatèka, Зб. 107, 172–1726, 472; 1996), *во вьсѣх цнотах значный* (Kartatèka, Варл. 296); *досвядочный в цноте* (Kartatèka, Наб. тур., 23); *чистый и ясный в цнотах* (Kartatèka, Алекс. 226); *вь цнотах велце знаменитый* (Kartatèka, Варл., 136), *вказалыхъ цноть муж* (Kartatèka, Сматр., Каз., 51) і пад. Нягледзячы на варыятыўнасць канструкцый, бачым агульную граматычную мадэль – характэрна, што слова *цнота* ў адзіночным ліку ў ёй амаль не выкарыстоўваецца.

Звяртаючыся да дэрыватаў лексем, заўважым, што прыслоўе *цнотливе* асабліва часта (5 разоў) сустракалася з дзеясловам *служити*, напр.: Трыццан служыл дворно і цнотливе, і хто яго видел, кожды сѧ дивоваль, што ест за пане (Kartatèka, Трыст., 18). Сустракаецца яно і з дзеясловамі *заховатися, ховатися, справоватися* – пар. характэрныя спалучэнні: *цнотливое захованье* (Kartatèka, Стрыйк. 4156; Kartatèka, АГЗС, XVII, 406, 1556; Kartatèka, Арх. ЮЗР, ч. VIII, т. 4, 30, 1555; Kartatèka, АВК, XXI, 1 (1), 1555), *цнотливыи справы* (Kartatèka, Зб. 107, 117; Kartatèka, Алекс. 336; Kartatèka, Ев. Кал. I, 32; Kartatèka, Хран., 2405; л. 98), *оучинокъ / учинки* (Kartatèka, АЗР, III, 15; Kartatèka, 1547; Kartatèka, Бяр. 60), *поступки* (Kartatèka, Зб. 82, 4326), *послуга / услуги* (Kartatèka, АВК, XX, 1543.2; Kartatèka, АВК, XXIV, 390, 1582). У святле даных дэрыватаў, цнота прадстае як каштоўнасць, якая праяўляецца ў паводзінах, справах і службе.

Атрыбуты. Калі даследаванае слова ўжываецца ў множным ліку, у значэнні сукупнасці станоўчых якасцяў, яго часцей за ўсё суправаджае займеннік *вшелякие, многие, все*, прыметнік *розмаитые (цноты)*. Сярод уласна атрыбутаў звяртаюць увагу адзінкавыя аўтарскія ўжыванні *высокие* (Kartatèka, Сматр., Каз., 15) і *мудрые* (Kartatèka, Троя, 8). Для словаформ у адзіночным ліку найбольш распаўсюджанай з’яўляецца характарыстыка *великая* (Kartatèka, Бер. саб., л. 10 об.; Kartatèka, Хран., 2405; л. 14; Kartatèka, Еўлаш. 139; Kartatèka, Жыц. св. 16). У кантэксце навучання цнотам як прагрэсу маюць значэнне формы *большая* (Kartatèka, Зб. 261, 82); *вышшая* (Kartatèka, Варл., 3596–360; 346) і *знаменитшая* (Kartatèka, Варл., 103). Адзначым таксама адзінкавыя *божая* (Kartatèka, Выкл. 36); *святая* (Kartatèka, Зб., 752, 561); *оказалая* (Kartatèka, Сматр., Каз., 51); *несмертелная* (Kartatèka, Сматр., Каз. 6), а таксама *искушенная*: Превращенные ўбо мысли ѿлучают ѿ бога, искушенная же цнота наказует немудрых (Kartatèka, Скар., П.б., л. 36).

Услед за даследчыкамі Люблінскай школы этналінгвістыкі паспрабуем вылучыць фасеты – семантычныя катэгорыі, уласцівыя дадзенай групе лексічных адзінак. Мы мяркуем, што ў выпадку цноты, як і шматлікіх іншых назваў каштоўнасцей, рэлевантны разгляд у катэгорыях: *Суб’ект цноты*; *Умовы ўзнікнення / захавання цноты*; *Умовы страты*, а таксама *Наступствы цноты*. Мы маглі б вылучыць таксама асобную фасету *Цнота як прадмет навучання*, але не будзем разглядаць яе тут, бо дастаткова прысвяцілі ўвагі гэтаму аспекту значэння ў раздзеле пра калакацыі.

Суб’ект цноты. Як правіла, у тэкстах даследаванага перыяду носьбітам такой якасці, як цнота, з’яўляецца мужчына (*мужь*). Гэта святы (у т.л. *апостоль*) ці манах (*законникь, інокь*), але можа быць і свецкая асоба: царь... цнотами мае насніти, абы вси ему поддани, слушне и тежь пожиточне были ряжени (Kartatëka, Алекс. 226); а ведже и врьдники ведля веры и цноты своее мають то правдиве... поведети... (Kartatëka, КПД, 207, 1551). Цікавыя згадкі пра народы як суб’екты цноты знаходзім у *Апісанні і абароне сабору рускага берасцейскага* (Kartatëka, Вільня, 1597): грекове иные цноты мели (Kartatëka, Бер. саб. л. 55) бо народъ нашъ в цноте надъ иные народы последнии не есть (Kartatëka, Бер. саб., л. 50 об.). У тэксце Сматрыцкага адбываецца метанімічны перанос суб’екта цноты з памерлага Лаўрэнція Карповіча на горад, у якім ён жыў: все Вилно, которое цнотъ егв тыхъ полно (Kartatëka, Сматр., Каз. 37).

Толькі ў дзвюх крыніцах нашага корпуса суб’ектам цноты з’яўляецца жанчына – прычым з кантэксту не вынікае, што гаворка выключна пра сэксуальную чысціню: Барбара... была великое побожности и цноты (Kartatëka, Рач. 2); дочка Етэдяна воеводы седмикгородског, в которой пишут кроиникарэ, иж была великое побожности и цноты (Kartatëka, Рач. 346); великая ея цнота не толькo чстости, але и терпнїя (Kartatëka, Жыц. св. 16). Мы можам канстатаваць, што старабеларуская лексема *цнота* не выкарыстоўвалася ў згаданым значэнні актыўна. Больш верагодна, гэта роля належала лексемам *чистота, чистость*, напр.: если бы девка нестатечне чыстость свою на вшетеченьство оборочаючи, мешкала (Kartatëka, Ст. 1588; 8.7); ажь до смерти чистоту свою ховали (Kartatëka, Валх., 66). Крыху часцейшае выкарыстанне з суб’ектам-жанчынай прыметніка *цнотливая* (Kartatëka, Хран., 2405, л. 1956; Kartatëka, Скар., Руф, 139; Kartatëka, АСД, 149, 1597; Kartatëka, Трыст., 38), але і там характарыстыка мае хутчэй абагулена-маральны характар.

Умовы ўзнікнення / захавання цноты. Крыніца цноты – у Богу (з крещення лаьки божее розмаитые цноты походят (Kartatëka, 36., 259, 524)), пры гэтым асноўнай умовай захавання цноты, мяркуючы па старабеларускіх тэкстах, з’яўляецца пакора: покора ест жродлом цноты, пыха жродлом нецноты: нецнота в люциперу, цнота в бїу правдивом (Kartatëka, Дыярыуш, 1736–174); Покора абовѣмъ всѣ грѣхи очищаеть, а пыха всѣ цноты выгублеть (Kartatëka, Ев. Кал., I, 6–66). Вялікае значэнне мае добрая воля чалавека: каждая цнота

з хўти ростем (Kartatèka, Зб. 261, 776). Самаабмежаванне, у тым ліку ў словах, будзе найбольш выразнай праявай пакоры: *законникъ, который хочет дом цноты будовати, треба абы то що прешкодою ест вперед выкинъл* (Kartatèka, Зб. 261, 826); *молчаѣе... ест сторожем цноты и набожеѣства* (Kartatèka, Зб., 261, 157). Супраціўленне спакусам злых учынкаў умацоўвае цноту: *Великаа зайсте была цнота тогw патріархи иж са межы злыми заховаль при дорозѣ сѣой* (Kartatèka, Хран., 2405; л. 14); *Уваж иж тие сунт господѣ богѣ милы... которые ѿ всих зрадѣ и хитроѣтей сунт ѿдалены для тоѣ збавител апоѣстолом тѣю цнотѣ заметил мовечи будте проѣстыми ѿко голѣби...* (Kartatèka, Зб. 255, 128–1286).

Умовы страты цноты. Калі пакура – асноўная ўмова захавання цноты, пыха – асноўная ўмова страты: Пыха вшелакое цнвѣт богатство и справы добрыи распорашѣеть, внѣвечь оборочаееть и затрачаееть (Kartatèka, Ев. Кал., I, 26). Да страты цноты вядуць таксама злосць і дрэнныя ўчынкi: *Где обфитость злости и злыхъ оучинквѣ, тамѣ недостатокъ цноты и добрыхъ справѣ* (Kartatèka, Ев. Кал., I, 126). Як і несупраціўленне граху: *законникъ жадный цноты не может достал который вбжарства не ѣмартваеет* (Kartatèka, Зб. 261, 906).

Наступствы цноты. Асноўнае наступства цноты, яе заканамерны вынік – гэта слава, якую належыць разумець таксама як ‘павагу, пашану’. Знаходзім мноства пацверджанняў гэтаму ўяўленню: *цнотѣ и покоры и добротѣ слава* (Kartatèka, Валх. 5б); *внихъ цнотѣ и живота Агѣлскаго слава* (Kartatèka, Варл., 46). Галоўная мэта практыкавання цноты – вечнае жыццѣ ў хрысціянскім разуменні: *ити до домѣ своего еѣтъ ѣчинкоѣ добрыхъ цвиченем з цноты в цнотѣ постѣповат иж бы пришоль до домѣ то еѣтъ ѿчизны небесѣное...* (Kartatèka, Зб. 255, 2086). Пры гэтым у свецкім жыццi засведчаная цнота дае паўнамоцтвы, напр., у судовай сістэме (котрыхъ (возныхъ) врьадѣ земьский и шляхта вберѣтъ и дадѣтъ сведецьство в цноте и добромъ захованью ихъ (Kartatèka, Ст. 1588. 134 в-с)), прыхільнасць начальнікаў: *у буѣт в него коморником, у будучы в комору коздуиу recz cudne a radne pańskuju chował, a sprawował. A on baczczy cnotu i dorodnoie zachowanie, uczynił ieho w sebe у marszałком* (Kartatèka, Бых. лет., 490), і ўвогуле чалавек карыстаецца большай павагай і прывілегіямі: *зъ нижшого ряду посполитый человекъ приходит для своихъ цнотѣ къ вышшой чти* (Kartatèka, АЗР II, 30; 1507).

Хоць метадалогія люблінскай школы прадпісвае абапірацца на стандартныя, клішаваныя тэксты, а не арыгінальнае прыгожае пісьменства, мы не можам абмінуць увагай некаторыя яскравыя, у тым ліку аўтарскія, метафары, знойдзеныя намі ў крыніцах.

У адпаведнасці з біблейнай метафорыкай, цнота параўноўваецца са шляхам, бегам: *вшелакыхъ цнвѣт бѣгъ выполняючи* (Kartatèka, Ев. Кал. I, 124); *з вадой: до сѣои егw дѣи, ѿкобы до скарбцѣ нѣакогw всѣ Іноческіи цноты были стеклы котрыи в немѣ помѣститиса не могли всѣмъ примемѣ и околw негw живѣчимѣ на живый прикладѣ гоине са выливалы* (Kartatèka, Сматр., Каз., 36–37); святлом:

фарбамі цноты в Контерфект іллумінованый (Kartatèka, Сматр., Каз., 34); домам: дом цноты бѹдовати (Kartatèka, Зб. 261, 826); раслінай: в цнотѹ нальмѹжны, на млѣти всѣхъ цнѹтъ кореню оуроощенѹю постаравшиса... (Kartatèka, Ст. бр., 6). Цнота – багацце і аздоба: цнѹтъ богатство (Kartatèka, Ев. Кал., I, 26), маетность цнѹтъ (Kartatèka, Ев. Кал., I, 13); до цнѹтъ, вѣчных твоих вздѹбъ (Kartatèka, Сматр., Каз., 14–15). Урэшце, сустракаем персаніфікацыю цноты: цноты Визерѹнокъ честнѹ и сѹблѹиве жѹль (Kartatèka, Сматр., Каз., 36); старіе вные цнотѹ в простой шате малевали (Kartatèka, Зб. 259, 309).

Паспрабуем даць кагнітыўную дэфініцыю даследаванаму паняццю. У старабеларускай мове цнота – гэта

- а) рыса мужа, цара, манаха, святога
- б) сама ў сабе рэч добрая і слаўная
- в) дадзена ад Бога, спадарожнічае веры і пабожнасці, мудрасці, добрым учынкам
- г) несумяшчальная з пыхай, няцнотай, злосцю
- д) можа быць страчана праз пыху
- е) патрабуе навучання, практыкаванняў, маўчання, пазбаўлення непатрэбнага
- ж) служыць прыкладам для іншых
- з) прыносіць славу і сацыяльны рост таму, хто яе мае,
- і) з'яўляецца аздобай чалавека
- к) неабходная чалавеку.

Вымалёўваецца ўяўленне пра каштоўнасць, якое інтуітыўна можна аднесці да адпаведных слоў розных моў сярэднявечча, у цэлым згоднае з нашымі ведамі пра хрысціянскае і філасофскае паняцце цноты. Ці ёсць у ім нешта культурнаспецыфічнае? Паспрабуем зразумець гэта праз параўнанне з польскім матэрыялам.

Частотнасць польскай лексемы непараўнальна большая: 3528 – і гэта перавага не толькі ў абсалютных лічбах. Пра актуальнасць паняцця і высокі ўзровень яго асэнсавання сведчыць таксама вялікая колькасць дэрыватаў і аднакаранёвых слоў: апроч назоўніка *cnota* ёсць яшчэ дзве сінанімічныя лексемы *cnosć* і *cnotność*; памяншальна-ласкальнае *cnotka*, прыметнікі *cny* і *cnotliwy*, прыслоўі *cnie* і *cnotliwie*, гняздо *zacny*, *zacie*, *zaczność*. Ад таго ж караня шэраг антонімаў: *niecnota*, *niecnosć*, *bezcnoście*, *bezczność*, *bezczność*.

Шмат падабенстваў бачым пры разглядзе калекцый са словам *cnota* і назвамі іншых каштоўнасцей (напр., *wiara*, *bojaźń boża*, *pobożność*, *świętobliwość*, *wierność*, *mądrość*, *pokora*, *sumienie*, *nauka*, *sprawa*, *dzielność*, *obyczaje*, *zachowanie*, *powinność* і інш.). Сувязь паміж цнотай і славай падаецца яшчэ больш выразнай, што адбілася ў дастаткова частотных спалучэннях *cnota*, (*a*, *i*, *albo*) *slawa*; *cnota z slawą*; таксама сустракаецца семантычна рэлевантнае для старабеларускай карціны свету спалучэнне *cnota* і (*a*) *żywot*. Звяртаюць на сябе ўвагу нетыповыя для старабеларускага матэрыялу калекцыі са словамі *rozum*; *godność*; *poczciwość*;

męstwo; dobroć / dobrota; stałość; dowcip (SPXVI, 3, s. 540–545). З аднаго боку, у іх прасочваецца больш трывалая сувязь паняцця *cnota* з уяўленнямі пра гонар і годнасць. З іншага боку, ужыванне назоўніка *cnota* не ў якасці гіпероніма, а ў якасці кагіпоніма ці блізказначнага слова з назвамі больш канкрэтных якасцей сведчыць пра самастойнасць гэтага канцэпта ў моўнай карціне свету тагачасных палякаў.

Падабенствы ёсць у атрыбутах: найбольш частотны прыметнік *wielka*, сярод іншых – *okazala, doskonała, wysoka, dobra, poczciwa, miła, nadobna, ozdobiona* і інш. Сустракаецца акрэсленне *rozmaita (rozmaite)*. У цэлым шэраг атрыбутаў даўжэйшы, чым у беларускай мове, але не мае істотных канцэптualaных адрозненняў.

Вельмі багата прадстаўлены свабодныя і ўстойлівыя словазлучэнні з падпарадкавальнай сувяззю. Не маючы месца на падрабязны аналіз, прывядзем толькі найбольш частотныя. Перш за ўсё гэта калакацыі, звязаныя з ідэяй навучання цнотам, наследавання папярэднікаў і развіцця на гэтым шляху, у т.л. са словамі *postępować (postępek, postępowanie, postępujący), naśladować (naśladowanie, naśladownik), ćwiczyć, pomnażać się (mnożyć się, pomnożenie, pomnożony, rozmnażać (się), rozmnożyć)*, а таксама *ku cnocie pobudzać, prowadzić, przychodzić, wieść* і пад., *trwać, zachowywać* і пад. (SPXVI, 3, s. 543, 539). Вельмі ярка праяўляецца метафара цноты як ‘аздобы’: высокую частотнасць маюць калакацыі з лексэмамі *ozdobić się, ozdobny, (nie) ozdobiony, okraszony (okrasić)* (SPXVI, 3, s. 543, 539). Бачым знаёмую канструкцыю *doskonały w cnocie*, а ў польскай мове XVII ст. знаходзім таксама знаёмую нам метафару *dom cnoty* (ЕКТР XVII–XVIII) – і ў цэлым можам канстатаваць вялікае падабенства ў канцэптualaзацыі беларускага і польскага паняццяў.

Беата Рашэўска-Журэк звяртае ўвагу на тое, што ўжо ў XVI ст. відавочна выразная дыферэнцыяцыя суб’ектаў цноты: “...królewskie, rycerskie, szlacheckie” (Raszewska-Żurek, 2012, s. 116). Суб’ектам каштоўнасці можа з’яўляцца таксама народ, краіна: *O mężna Polska cnota / toć u ciebie nic podlejszego nąd śmierć nie jest* (SPXVI, цыт. паводле Raszewska-Żurek, 2012, s. 117).

Значэнне лексэмы *cnota*, звязанае з жаночай сэксуальнай нявіннасцю, узнікае ў польскай мове, хутчэй за ўсё, менавіта ў гэтым стагоддзі і знаходзіць мноства рэпрэзентацый у тэкстах, у прыватнасці, у калакацыях *cnoty bronić, przestrzegać, strzec, cnotę stracić, zruszyć, trwać w cnocie* (SPXVI, цыт. паводле Raszewska-Żurek, 2012, s. 117). І хоць шмат у якіх кантэкстах нельга аддзяліць гэты аспект ад магчымай згадкі цноты як больш універсальнай маральнай каштоўнасці, умова страты дзявочай цноты ў першую чаргу звязана з сэксуальнай сферай. У артыкуле, прысвечаным гісторыі паняцця жаночай цноты ў польскай мове, Б. Рашэўска-Журэк канстатуе факт, што ролі мужчын і жанчын у грамадстве былі прынцыпова рознымі, таму: “Pośród precyzyjniejszych pojęć – składników cnoty, jak roztropność, umiar, dzielność, godność, mądrość, zacność, sprawiedliwość i inne, większość dotyczyła mężczyzn” (Raszewska-Żurek, 2011, s. 85).

Калі вярнуцца да ўмоў захавання цноты, у цэлым яны падобныя да тых, якія засведчаны ў старабеларускай мове. Звернем увагу хіба што на залежнасць цноты ад розуму: *A kto niema rozumu tedy takowy niema cnoty i mocy duchownej* (SPXVI, цыт. паводле Raszewska-Żurek, 2012, s. 116). Рашэўска-Журэк падкрэслівае, што *cnota* – абавязковая, патрэбная рыса: гл. выказванне Мікалая Рэя: *Bez cnoty człowiek źwirzę* (SPXVI, цыт. паводле Raszewska-Żurek, 2012, s. 117); у польскай мове XVI ст. спалучэнне *cnota i powinność* зарэгістравана ў 11 кантэкстах (SPXVI, 3, 541).

Галоўнае наступства цноты, як і ў старабеларускай мове, слава: *Cnota nadal na sławę zasługuje i sławy przysparza* (SPXVI, цыт. паводле Raszewska-Żurek, 2012, s. 117). Але, як і ў старабеларускай, у польскай мове XVI ст. падкрэсліваецца залежнасць цноты ад сціпласці, што адзначаецца, сярод іншага, у аўтарскай метафары Мікалая Рэя: *A wszakoż miła cnota / u w sukience szarej* (SXVI, 3, s. 542). Увогуле ў польскай мове гэтага перыяду надзвычай шмат персаніфікацый цноты, прыклады знаходзяцца і ў тэкстах XVII і XVIII стст.: *Cnota jest panią świata; Cnota nigdy nie umiera* (Raszewska-Żurek, 2012, s. 118).

Непараўнальным застаецца створаны Мялеціем Смятрыцкім вобраз “смерці Цноты”. Ні ў польскай мове XVI ст., ні ў пазнейшы перыяд не знаходзім адпаведнікаў беларускім калекцыям *цноты і дары духа светого; вера, цнота і охота*. Аднак, як мы паказалі раней, часцей можна сцвярджаць пра адсутнасць той ці іншай семантычнай залежнасці ў старабеларускіх тэкстах: амаль адсутнічае рэпрэзентацыя значэння ‘жаночай сэксуальнай чысціні’; выяўляецца меншая сувязь цноты з паняццямі гонару і годнасці. Безумоўна, усе выяўленыя адрозненні амаль не істотныя на фоне пераканаўчых сведчанняў падабенства даследаваных паняццяў.

Спіс скарачэнняў, прынятых у Гістарычным слоўніку беларускай мовы

- АВК – *Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов* (1885–1915, Т. I, III, XXXIV). Вильна.
- АЗР – *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией* (1848, Т. II). Санкт-Петербург.
- Алекс. – *Александрья* (пачатак XVII ст.) [Рукапіс]. Российская национальная библиотека, Ф. XVII, 5, Л. 1–456.
- Апакр. – *Апокрисисъ albo отповедь на книжки о съборе берестейскомъ* (1598). Вильна.
- Арх.зб. – *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси* (1867–1890, Т. II, с. 19). Вильна.
- Арх. ЮЗР – *Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов* (1859–1911, Ч. I–VIII). Киев.

- АСД – *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси* (1867–1890, Т. I–XI). Вильна.
- Атыла – *Гісторыя аб Атыле* (каля 1580 г.). *Сборник Отделения русского языка и словесности*, 44(3), 173–235.
- Бельск. – *Летапісець то ест кроиника...* («Хроника» М. Бельскага) (пачатак XVII ст.) [Рукапіс]. Российская национальная библиотека, Ф. IV. 688.
- Бер.саб. – *Описание и оборона събору руского берестейского* (1597). Вильня.
- Біблія – *Біблейскія кнігі* (пачатак XVII ст.) [Рукапіс]. Российская национальная библиотека, Ф. I. 2.
- Бых. – *Летапіс на спісе Быхаўца* (канец XVI – пачатак XVII ст.). *ПСРЛ*, Т. XVII. Санкт-Петербург, 1907.
- Бяр. – *Лексиконъ славеноросскій именъ толъкованіе...* (1653). Куцеин.
- Валх. – *Аповесць аб трох каралях-валхвах* (канец XV ст.) [Рукапіс]. Российская национальная библиотека, Q. I. 391, л. 39–966.
- Варл. – *Гісторыя albo правдивое выписаніе ст. Иоанна Дамаскина...* (1637). Куцеин.
- Выкл. – *Выклад тлумачэнняў біблейскіх кніг* (сярэдня XVII ст.) [Рукапіс]. Національна бібліотека Украіны імені В. І. Вернадського, 9п/111.
- ГЮМ – *Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний Витебской и Могилевской* (1871–1906, Вып. XXI, с. 448). Витебск.
- Дыяр. – *Діаріушъ albo списокъ деевъ правдивыхъ...* (1638–1648) [Рукапіс]. Государственный исторический музей (Москва), Синод. 856.
- Ев. Кал. – *Евангеліе учителное, albo казаня на кождую неделю и свята урочистыи презъ святого отца нашего Калиста* (1616). Еўе.
- Еўл. – «Дзённік» Ф. Еўлашоўскага (пачатак XVII ст.) [Рукапіс]. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.
- Жыц. св. – *Зборнік жыццй святыхъ* (сярэдня XVII ст.) [Рукапіс]. Российская государственная библиотека, № 159.
36. 107 – *Зборнік навучальных навел рэлігійнага зместу* (сярэдня XVII ст.) [Рукапіс]. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, RKF-107.
36. 255 – *Зборнік навучэнняў* (сярэдня XVII ст.) [Рукапіс]. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, RKF-255.
36. 259 – *Зборнік навучэнняў* (сярэдня XVII ст.) [Рукапіс]. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, RKF-259.
36. 261 – *Зборнік навучэнняў* (пачатак XVII ст.) [Рукапіс]. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, RKF-261.
36. 752 – *Зборнік жыццй святыхъ* (другая палавіна XVII ст.) [Рукапіс]. Государственный исторический музей (Москва), Синод. 752.
36. вып. – *Собраніе припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное* (1722). Супрасль.
- Зіз. – «Лексисъ» Л. Зізанія (1596). Вильня.
- КВС – *Кніга Віленскага замкавага суда* (1552) [Рукапіс]. Российский государственный архив древних актов, Ф. 389, Кн. 240.
- КПД – *Литовская метрика. Книги публичных дел. Русская историческая библиотека* (1914, Т. XXX). Юрьев.
- Лям. – *Ляментъ у света оубогихъ* (1620). Вильня.

- Мак. – *Духовныи беседы святого отца нашего Макария, пустелника египетского...* (1627). Вильня.
- Наб. тур. – *О набоженстве турецкомъ* (канец XVI ст.) [Рукапіс]. Государственный исторический музей (Москва), Синод. 790, л. 20–246.
- Пыт. – *Вопросы и ответы православному зъ папезником* (1603). *Русская историческая библиотека*, Т. VII. Санкт-Петербург, 1882.
- Рач. – *Летаніс на спісе Рачынскіх* (каля 1580 г.). *ПСРЛ*, Т. XVII, с. 297–355. Санкт-Петербург, 1907.
- Скар., Ж. – «*Библия руска*» выдання Ф. Скарыны: *Кніга Быцця* (1519). Прага.
- Скар., П.б. – «*Библия руска*» выдання Ф. Скарыны: *Кніга прамудрасці божаы* (1518). Прага.
- Скар., Руф – «*Библия руска*» выдання Ф. Скарыны: *Кніга Руф* (1518). Прага.
- Сматр. – *Казанье на честныи погребъ пречестного и превелебного мужа господина и отца Леонтія Карповіча... презъ Мелетія Смотрового* (1620). Вильня.
- Ст. 1588 – *Статут Вялікага княства Літоўскага* (1588). Вильня.
- Ст. бр. – *Статут полацкага брацтва* (1651) [Рукапіс]. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 542 п/1749.
- Стрыйк. – *Кроиника словяновъ руская...* («*Хроніка*» М. Стрыйкоўскага) (пачатак XVII ст.) [Рукапіс]. Российская национальная библиотека, F. IV. 688.
- Трыст. – *Аповесць аб Трыстане* (каля 1580 г.). *Сборник Отделения русского языка и словесности*, 44(3), 1–127. Санкт-Петербург, 1888.
- Троя – *Аповесць аб Троі* (пачатак XVI ст.) [Рукапіс]. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, ДА/п 157.
- Хр. польск. – «*Короткое описание кроиники полской*» (пачатак XVII ст.) [Рукапіс]. Российская национальная библиотека, F. IV. 152.
- Хран. – *Книга, глаголемая кроникъ, сиречь собрание от многих летописецъ («Хранограф»)* (XVII ст.) [Рукапіс]. Российская государственная библиотека, № 2405.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Sources / Źródła

Kartatėka *Historyčnaha sloŭnika belaruskaj movy* (Addzel historyi belaruskaj movy filijala Instytutu movaznaŭstva imja Jakuba Kolasa Cėtra dasledavannjaŭ belaruskaj kul'tury, movy i litaratury NAN RB). [Kartatėka *Гістарычнага слоўніка беларускай мовы* (Адзел гісторыі беларускай мовы філіяла Інстытуту мовазнаўства імя Якуба Коласа Цэтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН РБ)].

Studies / Opracowania

- Ajdačić, Dejan. (2018). „Kolekcje wartości” i ich profilowanie. W: *SlovoSlavia. Studia z etnolingwistyki słowiańskiej* (s. 109–119). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Bartmiński, Jerzy. (1988). Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa. W: Jerzy Bartmiński (red.), *Konotacja* (s. 169–183). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, Jerzy. (1990). Punkt widzenia, perspektywa interpretacyjna, językowy obraz świata. W: Jerzy Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata* (s. 109–127). Lublin: Wydawnictwo UMCS.

- Bartmiński, Jerzy. (2006). *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Buczynska-Garewicz, Hanna. (1981). O pojęciu cnoty: czy cnota jest przeżytkiem? *Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja*, 1 (55), s. 9–30.
- Bulyka, Aljaksandr. (1980). *Leksyčnyja zapazyčanni ŭ belaruskaj mове XIV–XVIII stst.* Minsk: Navuka i tehnik. [Булыка, Аляксандр. (1980). *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.* Мінск: Навука і тэхніка].
- Bulyka, Aljaksandr. (2005). *Sloŭnik inšamoŭnych sloŭ. Aktual'naja lèksika.* Minsk: Belaruskaja èncyklopèdyja imja Petrusja Broŭki [Булыка, Аляксандр. (2005). *Слоўнік іншамоўных слоў. Актуальная лексіка.* Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Пётруся Броўкі]. Pobrano z: <https://verbum.by/sis2005> [dostęp: 25.05.2025].
- Chaustowicz, Maryla. (2024). Starobiałoruska Opowieść o Trzech Królach. *Acta Albaruthenica*, 24, s. 379–387 [Хаўстовіч, Марыля. (2024). Старабеларуская аповесць пра Трох Каралёў. *Acta Albaruthenica*, 24, s. 379–387].
- EKTP XVII–XVIII. (2025). *Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII.* Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN. Pobrano z: <https://korba.edu.pl> (dostęp: 03.06.2025).
- Gryshkova, Nina. (2014). Leksem, pojęcie, stereotyp, koncept, znaczenie, idea – propozycja regulacji terminologicznych. W: Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura (red.), *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3: *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć* (s. 21–49). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Grzeszczak, Monika. (2017). Honor w języku polskim. W: Petko Sotirov, Dragan Ajdačić (red.), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 5: *Honor* (s. 115–148). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- HSBM 20 – *Histaryčny sloŭnik belaruskaj mowy* (t. 20). (2000). Minsk: Belaruskaja navuka. [Гістарычны слоўнік беларускай мовы (т. 20). (2000). Мінск: Беларуская навука.]
- HSBM 36 – *Histaryčny sloŭnik belaruskaj mowy* (t. 36). (2014). Minsk: Belaruskaja navuka. [Гістарычны слоўнік беларускай мовы (т. 36). (2014). Мінск: Беларуская навука.]
- Korus, Kazimierz. (2017). TIMÉ (godność, honor) w starożytnej kulturze greckiej. W: Petko Sotirov, Dragan Ajdačić (red.), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 5: *Honor* (s. 27–50). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- LASiS – Bartmiński, Jerzy (red.). (2015–2024). *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, (t. 1: *Dom*, t. 2: *Europa*, t. 3: *Praca*, t. 4: *Wolność*, t. 5: *Honor*, t. 7: *Demokracja*). Lublin–Warszawa: Wydawnictwo UMCS; Instytut Sławistyki PAN; Fundacja Sławistyczna.
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława. (2020). *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Nowak, Alicja. (2015). Argument „zmysłowy” w siedemnastowiecznych prawosławnych kazaniach w Rzeczypospolitej. *Slavica Wratislaviensia*, 156, s. 125–135.
- Raszewska-Żurek, Beata. (2011). Kobięca cnota. Próba zrozumienia ewolucji znaczenia *cnoty* na przestrzeni wieków. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 46, s. 83–102.
- Raszewska-Żurek, Beata. (2012). Leksem *cnota* i leksemy pokrewne w języku polskim w ciągu wieków. *Język Polski*, 92 (2), s. 113–125.
- SEBor – Boryś, Wiesław. (2008). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- SEBr – Brückner, Aleksander. (1927). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.

- SEŚ – Słowski, Franciszek. (1952–1956). *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1. Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.
- SPsł – Słowski, Franciszek (red.). (1976). *Słownik prasłowiański*, t. 2. Wrocław: Ossolineum.
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 3: C–Ch. (1968). Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- SStp – *Słownik staropolski*, t. 1 (red. S. Urbańczyk). (1953). Wrocław: Ossolineum, Wydawnictwo PAN.
- SSSL – Bartmiński, Jerzy (red.). (1996). *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1: *Kosmos*, cz. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- TSBLM – Капылюў, І. Л. (red.). (2002). *Tłumačal'ny sloŭnik belaruskaj litaraturnaj mowy*. Minsk: *Belaruskaja Ęncyklopèduja imja Petrusja Broŭki*. [Капылюў, І. Л. (red.). (2002). *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі.]. Pobrano z: <https://verbum.by/tsblm> (dostęp: 25.05.2025).
- TSBM – *Tłumačal'ny sloŭnik belaruskaj mowy*, t. 1–5, (1977–1984). Minsk: *Belaruskaja Ęncyklopèduja imja Petrusja Broŭki*. [Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, т. 1–5, (1977–1984). Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі.]. Pobrano z: <https://verbum.by/tsbm> (dostęp: 25.05.2025).

SUBMITTED: 2025.06.04

ACCEPTED: 2025.10.27

PUBLISHED ONLINE: 2026.01.30

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Nadzeya Kakhnovich / Надзея Кахновіч – Polska; Warszawa; Uniwersytet Warszawski, Katedra Białorutenistyki; doktorantka; *specjalność*: językoznawstwo; *zainteresowania naukowe*: języki słowiańskie, etnolingwistyka.

Adres: ul. Dobra 55, 00-312 Warszawa, Polska

Wybrane publikacje:

1. Кахновіч, Надзея. (2015). Праблема вызначэння ядзернай лексемы для ЛСП «гонар» у беларускай мове (дыяхранічны аспект). В: *Языковой контакт: сб. науч. ст.* (с. 83–95). Мінск: РИВШ.
2. Кохнович, Надежда. (2017). Концепт ГОНАР в представлении белорусских студентов. W: Iwona Bielińska-Gardziel, Małgorzata Brzozowska, Beata Żywicka (red.), *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych* (s. 309–323). Przemysł: Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska.
3. Кохнович, Надежда. (2017). Концепт ГОНАР в современном белорусском языке. W: Jan Bartmiński (red.), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 5: *Honor* (s. 237–272). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
4. Кохнович, Надежда. (2019). Отражение в языке Статута ВКЛ 1588 г. представлений белорусской шляхты о чести и достоинстве. *Вестник МГЛУ. Серия 1. Филология*, 4(101), с. 118–125.
5. Кахновіч, Надзея. (2019). Семантыка і сінтагматыка лексем *честь, почтивость, учтивость* у старабеларускай мове на фоне польскай мовы XVI ст. *Вестник МГЛУ. Серия 1. Филология*, 5(102), с. 105–111.